

УДК 35.07(437.7)“192”

М. В. МАРКАНИЧ*

РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

На основі законодавчих актів Австро-Угорщини, Угорської республіки, Чехословацької республіки та архівних джерел здійснено короткий аналіз розвитку адміністративно-територіальної системи Підкарпатської Русі (сучасне Закарпаття) після розпаду Австро-Угорщини та в період входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки.

Ключові слова: Підкарпатська Русь; ішпан/жупан; окружні управління; нотарські управління; нотарі; комітати; жупи; Чехословацька республіка.

Протягом тривалого часу територія сучасної Закарпатської області України входила до складу різних держав: Угорського королівства, Австро-Угорщини, Чехословацької республіки і знову Угорщини. Зрозуміло, що на території нашого краю функціонувала адміністративно-територіальна система означених державних утворень. У політичному і адміністративному відношенні територія сучасного Закарпаття в цілому, включаючи і його гірську частину, стала складовою частиною Угорського королівства на рубежі XIII–XIV ст. На початку XII ст., під час правління короля Угорщини Стефана I, була проведена адміністративна реформа, у результаті якої територія королівства була поділена на т. зв. комітати або жупи.

Деякі прикордонні території королівства керувалися як “марки”. Так, у грамоті єпископа з м. Зальцбурга від 1131 р. згадується “Руська марка” (Marchia Ruthenorum), яка була створена на території Потиської низовини. Зазначена “марка” знаходилася під управлінням спадкоємця королівського престолу принца Імре (Емеріха). Представники позитивістської і сучасної історіографії (О. Петров, Є. Перфецький та ін.) вважають, що ця назва хоч і відносилася до окраїни Угорського королівства початку XI ст., але знаходилася не в передгір’ях Карпат або в гірській частині нашого краю. Ці землі в той час були, за свідченням джерел, “нічийною землею” (terra nullius). Можна припустити, що назва “Marchia Ruthenorum” відносилася до вже завойованої угорцями рівнинної окраїнної частини Паннонії, на території якої все ще зберігалися поселення паннонських та дунайських слов’ян¹.

* *Марканич Михайло Васильович* – головний науковий співробітник відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату Державного архіву Закарпатської області.

Що ж представляла із себе комітатська адміністративна система на території нашого краю, яка була створена королями Угорщини на рубежі XII–XIII ст.?

Комітат/жупа (русин. – *жуна*, угор. – *megye/vármegye*, лат. – *comitatus*) – адміністративна і судова одиниця в Угорському королівстві. Центром комітату/жупи був замок, резиденція королівського чиновника (угор. – *ispán*, з XV ст. – *főispán*). Він командував замковою дружиною, що складалася з вільних селян (*jobbágyok*). Спираючись на цю дружину, чиновник збирав податки, штрафи, керував королівським маєтком, доменом (*dominia*). Після видання королем Угорщини Андрашем II т. зв. “Золотої були” (1222 р.), що фіксувала практично необмежені права та привілеї угорського дворянства, комітатська система була ослаблена, а посада жупана/наджупана стала спадковою для представників магнатських родин².

У XIII ст. жупан отримав заступника в судових справах – віце-ішпана (піджупана) (угор. – *alispán*), який обирався місцевими дворянами. Комітатська система поступово стала основою провінційного управління. Комітати/жупи поділялися на округи (угор. – *járás*). До XIX ст. русини жили переважно у таких комітатах/жупах північно-східної частини Угорського королівства, яке іноді називалося “Верхньою Угорщиною” (угор. – *Felvidék*): Шариш (*Sáros vármegye*), адміністративний центр м. Прешов (Eperjes), Земплін (*Zemplén vármegye*), адміністративний центр м. Шаторал’я-Уйгель (*Sátoralja-Ujhely*), Угоч (*Ugocsa vármegye*), адміністративний центр м. Нодь-Селлеш (*Nagy Szöllös*), Ужа (*Ung vármegye*), адміністративний центр м. Ужгород (*Unghvár*), Берег (*Bereg vármegye*), адміністративний центр м. Берегово (*Beregszász*), Мараморош (*Máramaros vármegye*), адміністративний центр м. Мараморош-Сігет (*Máramaros-Sziget*).

Менша частина русинів проживала в комітатах/жупах: Спиш (*Szepes vármegye*), адміністративний центр м. Левоча (*Lőcse, Leutschau*), Абов (*Abaúj vármegye*), адміністративний центр м. Кошице (*Kassa, Kaschau*), Боршод (*Borsod vármegye*), адміністративний центр м. Мішкольц (*Miskolcz*), Саболч (*Szabolcs vármegye*), адміністративний центр м. Нодь-Калло (*Nagy-Kálló*) і Сатмар (*Szatmár vármegye*), адміністративний центр м. Нодь-Кароль (*Nagy-Károly*)³. Комітатом/жупою керував ішпан/жупан, який призначався королем, дорадчим органом при ньому були комітатські/жупні збори (*Inclita Deputatio*), де були представлені вище (магнати), середнє та дрібне дворянство (немеші). Адміністративним виконавчим органом влади в комітаті/жупі було комітатське/жупне управління (*Inclita Universitas*), що складалося з 30–40 чоловік, куди входили ішпан/жупан, начальники округів, секретар, касири, землеміри, збирачі податків та ін.

З XIX ст. ішпан/жупан став вищим державним чиновником, канцелярія якого зосереджувала у своїх руках адміністративну, військову та

судову владу в комітаті/жупі. Що ж стосується піджурана (*alispán, V. – Comes*), то він здійснював державне, адміністративне і господарське керівництво комітатом/жупою. Він підпорядковувався спочатку тільки ішпану/жупану, а пізніше – ще й Міністру внутрішніх справ Угорського королівства. Піджурану безпосередньо були підпорядковані начальники окружних управлінь. Посада піджурана проіснувала до березня 1919 р., коли були створені виконавчі органи Радянської влади в Угорщині – директоріуми⁴.

Комітат/жупа здійснював адміністративне управління на території, де проживало приблизно 100–150 тис. осіб.

За офіційними даними 1913 р., на території Угорщини, не враховуючи Хорватію та Словенію, налічувалося 63 комітати/жупи; з них на території нашого краю знаходилося 4 комітати/жупи, а саме: комітат/жупа Берег, комітат/жупа Мараморош, комітат/жупа Угоча і комітат/жупа Уж (Унг)⁵. Усі ці комітати/жупи в XVIII–XIX ст. підпорядковувалися Угорському королівському намісництву, що знаходилося спочатку в м. Пожоні (Братиславі), а пізніше – м. Буді. Зупинимось детальніше на деяких історичних, географічних та статистичних відомостях, що стосуються означених комітатів/жуп.

Комітат/жупа Берег (*Bereg vármegye*) був створений в 1261 р., до 1918 р. входив до складу Угорського королівства, а з 1919 р. знаходився у складі Чехословаччини як частина Підкарпатської Русі. Площа комітату/жупи складала 3727 м², адміністративний центр – м. Берегово (*Beregszász*). Охоплював територію сучасних Берегівського, Мукачівського, Воловецького, більшої частини Свалявського і західної частини Іршавського районів. За даними, що відносяться до середини XIX ст., складався з 4 округів (кількість округів не завжди була сталою)⁶. Згідно з даними перепису населення 1910 р., в комітаті/жупі Берег проживало 236 600 жителів. З них: 113 100 угорців, 100 900 русинів, 33 700 євреїв, 20 700 німців, а також словаки, цигани та ін. незначні за кількістю національні групи. Найбільшим містом комітату/жупи було місто Мукачево (*Munkács*), однак з 17 200 його жителів тільки 8% склали русини⁷.

Комітат/жупа Мараморош (*Mármaros vármegye*) знаходився в північно-східній частині Угорського королівства (1303–1918 рр.). Площа комітату/жупи складала 10 354 м², населення на початку XX ст. більше 300 тис. осіб, у т. ч. русинів – 44,6%, румунів – 21%, німців – 15%, угорців – 11%, решта – євреї, словаки та ін.

Комітат/жупа в означений період складався з 9 округів, куди входило 159 сіл. У 1919–1920 рр., на підставі рішень Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів, він був поділений між Чехословаччиною (3/5 території) та Румунією (2/5 території). Кордоном стала річка Тиса. В результаті до Румунії відійшло головне місто комітату/

жупи Мараморош – Сігет і села, що були населені русинами в долині річок Вишова (Вишеу) та Руськова (Рускова). У Чехословаччині був об'єднаний з комітатом/жупою Угоча і утворена Марамороська жупа з центром спочатку в Севлюші, а пізніше – в Хусті⁸.

Комітат/жупа Угоча (Ugocsa vármegye) (1210–1920 pp.) – найменший в Угорському королівстві, складався в середині XIX ст. з 4-х округів. Комітат/жупа Угоча межував із комітатами Берег, Сотмар, Мараморош, площа – 1 191 м², адміністративний центр – м. Великий Севлюш (Nagy Szöllős). Населення – 91 800 осіб (за даними перепису 1910 р.), з них: 42 700 угорців, 34 400 русинів, 11 800 євреїв, 9 700 румунів. Територія майбутнього комітату вже на початку середньовіччя була заселена слов'янськими племенами. В кінці IX ст., за свідченнями “аноніма”, сюди прийшли угорці, але свою владу встановили на цій території пізніше, в кінці XI – на початку XII ст., у період формування Угорського королівства. В 1241 р. комітат/жупа Угоча був спустошений татарами-монголами. Повторно заселяли ці землі русини та німецькі колоністи (саксонці, саси), які запрошувалися угорськими королями.

Свого розквіту комітат/жупа Угоча досягла в період правління королів із династій Анжу і Люксембургів (XIV – поч. XVI ст.). У XVI – на поч. XVII ст. територія комітату/жупи Угоча стала театром воєнних дій між військами Османської імперії, Австрійських Габсбургів і Трансільванських князів і перетворилася в спустошену місцевість. Села поступово ожили тільки в 2-ій половині XVIII ст., а адміністративний центр комітату/жупи м. Великий Севлюш (Nagy Szöllős) майже перестав функціонувати як торговий і ремісничий центр. В 1920 р., згідно з Тріанонським мирним договором, комітат/жупа Угоча був поділений між Чехословаччиною (4/5 території) і Румунією (1/5 території). В Чехословаччині ця частина була включена до складу Марамороської жупи⁹.

Комітат/жупа Уж (Ung vármegye) (XII ст. – 1919 рік) межував із комітатами Берег, Саболч, Земплін, на півночі – з Галичиною. Площа комітату/жупи Уж (Унг) – 3229 м², населення 162 000 (за даними перепису 1910 р.), у т. ч. 61 700 русинів, 53 824 угорця, 36 300 словаків, 17 тис. євреїв. Адміністративний центр – м. Ужгород (Ungvár). За офіційними даними середини XIX ст., складався з 9 округів. Ішпанами/жупанами комітату/жупи з 1322 р. до 1691 р. були представники дворянського роду Другетів.

Після розпаду Австро-Угорщини, на підставі статей Тріанонського мирного договору, комітат/жупа Унг увійшов до складу Чехословаччини, однак його територія була поділена. 2/3 його території увійшли до складу Підкарпатської Русі, 1/3 до складу Словаччини (нині – Ужгородський, Перечинський і Великоберезнянський райони Закарпатської області України, Собранецький і східна частина Михаловецького округу Східної Словаччини)¹⁰.

Складовою частиною комітатської/жупної системи були окружні та нотарські управління. Окружне управління – державно-адміністративний орган з управління округом. Окружні управління в період Австро-Угорщини були підзвітні піджупанам, а в період Чехословацької республіки – жупанським управлінням. З 1928 р. підпорядковувалися безпосередньо Крайовому управлінню Підкарпатської Русі в Ужгороді. Керував окружним управлінням державний чиновник, який називався окружним начальником. У структурі окружного управління була також посада окружного нотаря – чиновника, що керував окремими ділянками роботи окружного управління. Окружним управлінням підпорядковувалися нотарські управління*. У період Австро-Угорщини та Чехословаччини нотарські управління очолював чиновник (нотар), компетенція якого розповсюджувалася на велике село або групу сіл. Нотар займався всіма питаннями політичного та господарського життя села або групи сіл. Призначався урядом¹¹.

Імператорський уряд у Відні двічі намагався реформувати цю, створену ще в епоху середньовіччя, адміністративну систему. В 80-і роки XVIII ст. імператором Св. Римської імперії Йосифом II була проведена адміністративна реформа, в результаті якої порівняно невеликі комітати/жупи об'єднувалися у великі округи. Саме в ці роки на території нашого краю був створений об'єднаний комітат “Берег і Угоча”, обов'язки піджупана якого виконував К. Гейнбухер, поєднуючи цю посаду з посадою секретаря королівського Угочанського комітату/жупи¹², на посаді піджупана (alispána, V. – Comesa) якого до 1804 р. знаходився Й. Морваї¹³.

Друга спроба провести адміністративну реформу була здійснена австрійським урядом після поразки Угорської революції 1848–1849 рр. У жовтні 1849 р. управління було реорганізовано Угорським королівством. Від нього відокремили Хорватію, Славонію і Трансільванію. Решта території королівства була поділена на 5 воєнних округів, причому кожний з них у свою чергу поділявся на цивільні округи. Північно-східна частина королівства була включена до складу Кошицького воєнного округу і складалася з 3-ох цивільних округів. Одним із них був Ужгородський, куди входили комітати/жупи: Унг, Берег, Угоча і Мараморш. Реорганізація торкнулася не тільки структури комітатів/жуп, але й системи міського управління, правовою основою для змін якої було “Временное устройство общинных организаций в королевских вольных городах и в остальных имеющих устроенный совет общинах коронного края Венгрии”¹⁴.

Саме в цей час була здійснена спроба створити на основі Ужгородського цивільного округу тимчасове адміністративне-територіаль-

* Нотарське управління – державно-адміністративний і господарський орган влади, компетенція якого розповсюджувалася на одне велике село або декілька невеликих сіл.

не утворення під назвою “Руський округ”. Ініціатором його створення виступив відомий громадсько-політичний діяч нашого краю А. Добрянський, який займав посаду радника керівника Ужгородського округу Ігнаца фон Віллеца. Незважаючи на всі зусилля А. Добрянського та його прихильників, цей політичний експеримент зазнав невдачі і 28 березня 1850 р. округ був ліквідований. Що ж стосується комітатського самоврядування, то воно було відновлено на новій законодавчій основі вже після 1867 р.

Після розпаду Австро-Угорщини, новий угорський уряд М. Каролі розвернув велику пропагандистську акцію з метою збереження цілісності Угорщини. Правда, зі складу Угорщини наприкінці 1918 р. вийшли серби, хорвати і словенці, словаки т. зв. “Верхньої Угорщини”, власне Словаччини, румуни Трансільванії. У цих умовах угорський парламент 21 грудня 1918 р. ухвалив “народний” закон № Х “Про автономію русинського народу, який мешкає на території Угорщини”¹⁵. Згідно з цим законом, уряд Угорської республіки на чолі з М. Каролі прийняв проект створення автономної провінції “Руської Крайни” (“Ruszka Krajna”). До її складу передбачалося включити комітати/жупи: Берег, Мараморош, Угоча і Унг. Приєднання населених русинами частин комітатів/жуп Земплін, Шариш, Абауй-Торна та Спіш відкладалося до встановлення “загального миру”. У § 2 “народного” закону № Х підкреслювалося, що “з частин комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Унг, населених русинами, створюється автономна політико-правова територія під назвою “Руська Крайна”¹⁶. Законодавчими органами “Руської Крайни”, згідно з § 4 цього закону, були: у всіх автономних справах “Руської Крайни” – Народний Сойм, а у всіх спільних з Угорською Народною республікою справах – спільний Угорський парламент, у якому русинський народ повинен бути представлений пропорційно від кількості населення¹⁷. Виконавчими органами влади “Руської Крайни” згідно з §§ 5 та 6 були Міністерство для “Руської Крайни” у Будапешті і державне намісництво у Мукачеві¹⁸. У § 8 цього закону говорилося про те, що членів Руського Народного Сойму обирають згідно із змістом “народного” закону № І від 23 листопада 1918 р. шляхом загального, таємного, рівного та прямого голосування. Правове положення русинських представників у парламенті Угорщини регулюється окремим законом¹⁹.

5 лютого 1919 р. був створений тимчасовий орган управління “Руською Крайною” – Рада з 42-ох представників згаданих вище комітатів/жуп. Головою Ради був призначений О. Сабов, його заступником – А. Штефан. 4 березня 1919 р. відбулися вибори до Сойму, що складався з 36 депутатів. На його першому засіданні депутати висунули вимогу визначення урядом Угорщини кордонів автономного краю, без чого починати роботу Сойму визнали недоцільним. Цю вимогу уряд М. Каролі у Будапешті не виконав. Варто сказати, що відношення керівників

“русинських народних рад”, що були створені наприкінці 1918 р. в Пряшові, Ужгороді і Хусті, до “народного” закону № X було неоднозначним. Так, об’єднана “Карпаторуська народна рада” в м. Прешові орієнтувалася на Чехословаччину, “Угроруська народна рада” в Ужгороді виступала за приєднання до Угорщини, а марамороські ради на своєму з’їзді в Хусті, який відбувся 21 січня 1919 р., прийняли резолюцію про приєднання угорських русинів до України²⁰.

Між тим ситуація в Центральній Європі на початку 1919 р., особливо після рішення країн Антанти про зайняття чехословацькими військами території, що була населена русинами, поразки Радянської влади в Угорщині, рішення Центральної Руської Народної Ради (ЦНР) в Ужгороді про добровільне приєднання до Чехословацької республіки, сприяла прискоренню процесу приєднання території краю до Чехословаччини. Юридично цей процес був завершений у вересні 1919 р., коли між державами Антанти і Австрією був підписаний в Сен-Жермен-ан-Ле мирний договір (Сен-Жерменський). У ст. 53 III розділу, присвяченого політико-правовому становищу Чехословаччини, записано, що “Австрія визнає, з урахуванням всіх дій, що були вчинені “союзними та дружніми державами”, повну незалежність Чехо-Словацької держави, яка включить до свого складу автономну територію Русинів на південь від Карпат”²¹.

У Конституції Чехословацької республіки, прийнятої 29 лютого 1920 р. Національними зборами Чехословаччини, в абзаці 2 § 3 глави I підкреслювалося, що “Підкарпатській Русі” (вперше закріплювалася офіційна назва краю – *М. М.*), яка добровільно увійшла до складу ЧСР на підставі договору, укладеного між Чехословаччиною та Союзними Державами у Сен-Жермені, буде надана широка автономія, що не суперечить цілісності Чехословацької республіки”²². В абзацах 3 та 4 означеного параграфу констатувалося, що Підкарпатська Русь матиме свій Сойм, котрий прийматиме закони стосовно мовних, шкільних, релігійних питань, а також питань самоврядування. Прийняті Соймом закони набуватимуть чинності тільки після того, як будуть підписані Президентом республіки і оприлюднені у спеціальному збірнику законів. Закони повинен підписувати також і губернатор Підкарпатської Русі²³. На жаль, ці положення про автономний статус Підкарпатської Русі не були реалізовані центральним чехословацьким урядом на практиці, що стало однією з причин відставки першого губернатора Підкарпатської Русі Г. Жатковича.

Утворення нових державно-адміністративних органів на території нашого краю починалося складно. На початку червня 1919 р. на частині території Підкарпатської Русі, що була зайнята чехословацькими військами під командуванням французького генерала Е. Еннока, була неофіційно оголошена військова диктатура (офіційно – 1 жовтня 1919 р.). Пі

завданням була консолідація ситуації на території краю після відступу частин Угорської Червоної армії і поступового виводу румунських військ, які окупували південно-східну частину краю.

1 серпня 1919 р. в Ужгороді було засновано Цивільне управління з організації адміністрації краю, яке очолив чеський адміністратор Я. Брейха. Цивільне управління знаходилося у прямому підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки. Втім, чинна влада, як і раніше, знаходилася в руках командувача східної групи військ генерала Е. Еннока. 7 листопада 1919 р. уряд Чехословацької республіки затвердив 1-ий документ, що стосувався правового статусу Підкарпатської Русі – “Генеральний статут організації адміністрації Підкарпатської Русі”. Правда, цей документ носив тимчасовий характер. Водночас уряд Чехословацької республіки утворив тимчасову русинську автономну раду, т. зв. “тимчасову директорію” на чолі з Г. Жатковичем. Функції її не були чітко визначені, вона мала як елементи тимчасового законодавчого, так і виконавчого органу. По суті, ніякої ролі в управлінні краєм вона не грала. Всі заходи здійснював адміністратор Я. Брейха за згодою з генералом Е. Енноком. Прийняття Конституції Чехословацької республіки ознаменувало початок нового етапу в організації чехословацького адміністративного управління на території Підкарпатської Русі.

Розпорядженням уряду Чехословацької республіки № 356 від 26 квітня 1920 р. були внесені зміни в “Генеральний статут Підкарпатської Русі”. Зокрема, цим розпорядженням утворювалися посади губернатора і віце-губернатора Підкарпатської Русі, а також т. зв. Губернаторська Рада, яка могла обговорювати всі питання, що стосувалися Підкарпатської Русі і були запропоновані урядом, губернатором чи віце-губернатором. Це розпорядження визначало також права та обов’язки губернатора і віце-губернатора Підкарпатської Русі²⁴. Чинна влада на території краю, згідно з цим розпорядженням, опинилася в руках вищого чехословацького чиновника – віце-губернатора. Так, в § 3 розпорядження говорилося про те, що віце-губернатор “є безпосереднім представником всіх референтів Цивільного управління Підкарпатської Русі, а також канцелярій і установ, які входять до Цивільного управління і підпорядковані йому, і здійснює зв’язок між цими установами та урядом”. Він також, як і губернатор Підкарпатської Русі, призначався Президентом Чехословацької республіки²⁵. Не дивно, що такі чехословацькі чиновники як П. Еренфельд і А. Розсипал, займаючи посаду віце-губернатора (пізніше – Крайового президента), приймали рішення з всіх важливих питань, а саме: проведення на території краю аграрної реформи, будівництва нової інфраструктури, створення сучасної системи медичного обслуговування, реформування шкільної системи²⁶.

Розвиток адміністративно-територіальної системи Підкарпатської Русі початку – середини 20-х років ХХ ст. опирався на такі законодавчі акти і розпорядження уряду Чехословацької республіки: закон “Про створення жупних і окружних управлінь в “Чехословацькій республіці” № 126 від 29 лютого 1920 р.²⁷; розпорядження уряду Чехословацької республіки “Про тимчасову організацію політичного управління на території Підкарпатської Русі” № 476 від 27 липня 1920 р.²⁸; закон “Про порядок виборів жупних представництв і окружних комітетів” № 330 від 14 квітня 1920 р.²⁹, розпорядження уряду ЧСР “Про реорганізацію жупного управління на території Підкарпатської Русі” № 84 від 4 червня 1926 р.³⁰ та ін. На підставі цих законодавчих актів та урядових розпоряджень і проходив процес державного будівництва на території Підкарпатської Русі. Також на території краю утворювався вищий державний адміністративний орган – Цивільне управління Підкарпатської Русі в Ужгороді (*Civilní správa Podkarpatské Rusi v Užhorodě*), що складалося з 10 рефератів і відділів (після адміністративної реформи 1927 р. було утворено Крайове управління для Підкарпаторуського краю в Ужгороді (*Zemský úřad pro zemi Podkarpatoruskou v Užhorodě*). У той же час були утворені такі жупи: Берегівська, Великосевлюська, Марамороська (спочатку з центром у Великому Бичкові, а пізніше – в Солотвині), Мукачівська і Ужгородська.

У 1920 р. Марамороська жупа була об’єднана з Великосевлюською, а в 1924 р. – Берегівська з Мукачівською. В 1926 р. усі жупи були об’єднані в одну – Мукачівську. На чолі жупи знаходився жупан, який відповідав за її управління. Для ведення поточної адміністративної роботи Міністерство внутрішніх справ Чехословацької Республіки виділяло жупану необхідну кількість службового, спеціального, бухгалтерського, канцелярського і допоміжного персоналу, який входив до складу жупанських управлінь (*županské úřady*). Жупани підпорядковувалися шефу Цивільного управління в Ужгороді і Міністерству внутрішніх справ Чехословацької Республіки.

В середині 20-х років ХХ ст. у структурі жуп нараховувалося 19 політичних округів (*politicky okres*), які до 1928 р. були підпорядковані жупанським управлінням. У свою чергу окружним управлінням підпорядковувалися нотарські і сільські управління. На території краю знаходилися також міста, що мали міські магістрати (*městské regulované magistráty*). До таких місць відносилися: м. Ужгород (Ужгородська жупа), мм. Мукачево і Берегово (Мукачівська жупа). Після адміністративної реформи 1927 р. на території Підкарпатської Русі налічувалося 14 адміністративних округів (*spravní okres*), до складу яких входили нотарські та сільські управління³¹. У 1928 р., у результаті адміністративної реформи, жупи були ліквідовані, а окружні управління стали підпорядковуватися безпосередньо Крайовому управлінню для

Підкарпатурського краю в Ужгороді. Юридичною основою для проведення адміністративної реформи на території Підкарпатської Русі були такі законодавчі акти: закон “Про організацію політичного управління” № 125 від 14 липня 1927 р.³² і закон “Про вибори Крайових та окружних представництв” № 126 від 14 липня 1927 р.³³. Після переходу до Земельного (Крайового) управління територія нашого краю отримала назву “Край Підкарпатурський” (“Země Podkarpatuská”).

Подальший розвиток державних інститутів на території Підкарпатської Русі відбувався в умовах кризи всієї політичної системи Чехословацької республіки, що була викликана рішеннями Мюнхенської конференції (30 вересня 1938 р.) і т. зв. Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.). Згідно з рішеннями арбітрів, міністрів закордонних справ Німеччини і Італії, ЧСР повинна була передати Угорщині значну частину території Словаччини і Підкарпатської Русі, де в жовтні 1938 р. *de facto* був сформований перший автономний уряд. Підкарпатська Русь втрачала територію площею 1 523 км², мм. Ужгород, Мукачево і Берегово, 97 сіл із 173 233 жителями. Край втратив також більшу частину своєї промисловості, родючу рівнину. Нові кордони перервали його основні транспортні артерії і зв'язки з іншою територією ЧСР. Після втрати Ужгорода столицею Підкарпатської Русі стає містечко Хуст³⁴. За таких умов Національні збори ЧСР прийняли Конституційний закон “Про автономію Підкарпатської Русі” № 328 від 22 листопада 1938 р. (“Ústavní zákon ze dne 22 listopadu 1938, č. 328 Sb.z.a n., o autonomii Podkarpatské Rusi”)³⁵. Закон визначав політико-правовий статус автономної території, компетенцію центральної і автономної влади та ін. Так, в абз. 1 § 1 розділу I, ч. II закону підкреслювалося, що “Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької республіки”, а абз. 2 того ж параграфу говорив про те, що “остаточну назву автономної території південно-карпатських русинів встановить закон Сойму Підкарпатської Русі”³⁶. Адміністративна система автономної території залишалася попередньою, хоча, згідно §§ 2 та 4 розділу II закону № 328, розпускалися адміністрації губернатора і віце-губернатора Підкарпатської Русі а також Губернаторська рада. Функції губернатора Підкарпатської Русі і Крайового управління для Підкарпатурського краю могли бути урядом Підкарпатської Русі перенесені на інші державні установи. Крім того, закон визначав питання, котрі знаходилися у сфері діяльності центральних і автономних органів влади³⁷.

Після розпаду Чехо-Словаччини (у 2-ій половині березня 1939 р.), угорські війська завершили зайняття території Підкарпатської Русі. На території краю утворилася “тимчасова адміністрація Карпатської території” (“Kárpátaljai terület”) (скорочено “Kárpátalja”) на чолі з генералом Б. Новаковичем. Для нормалізації ситуації на зайнятій території угорський парламент 22 червня 1939 р. прийняв закон № 4.6/1939 про об'єд-

нання “Карпатської території” з Угорщиною і ліквідацію в краї воєнної адміністрації та окупаційної системи. Згідно з нормами цього закону, була утворена цивільна адміністрація на чолі з Регентським комісаром. Регентський комісар, що знаходився в Ужгороді, здійснював функції головного жупана і генерального директора шкільного інспекторату.

На території краю утворювалися такі жупи: Березька (Bereg vármegye) з адміністративним центром в м. Beregszász (до складу жупи входили 3 округи і 2 жупних міста (Munkács и Beregszász)³⁸, Марамороська (Máramaros vármegye) з адміністративним центром в м. Máramarossziget (5 округів і жупне місто Máramarossziget)³⁹, Угочанська (Ugocsa vármegye) з адміністративним центром в м. Nagyszöllős (2 округи)⁴⁰ та Ужанська (Ung vármegye) з адміністративним центром в м. Ungvár (2 округи і муніципальне місто Ужгород)⁴¹. Водночас із жупами утворювалися адміністративні експозитури (közigazgatási kirendeltség): Березька з адміністративним центром у м. Мукачеві, що складалася з 3-х округів, Марамороська з адміністративним центром у м. Хусті (4 округи) і Ужанська з адміністративним центром в м. Ужгороді (4 округи)⁴². 17 липня 1939 р. генерал Б. Новакович передав владу на території краю до рук першого Регентського комісара Ж. Перені⁴³. Протягом 1939–1940 рр. угорський уряд розглядав питання про автономію “Карпатської території”, але під тиском угорського генералітету змушений був відмовитися від його здійснення на практиці. З вересня 1940 р. до січня 1942 р. посаду Регентського комісара обіймав М. Козма, а з січня 1942 р. до березня 1944 р. – В. Томчани.

З наближенням театру воєнних дій до території нашого краю знову був встановлений воєнний режим, а на посаду Регентського комісара був призначений генерал А. Вінце⁴⁴.

Ліквідація угорської адміністративної системи в краї відбувалася вже після його визволення військами 4-го Українського фронту в жовтні 1944 р. Саме в цей час замість жуп і адміністративних експозитур за допомогою командування Червоної Армії утворювалися нові органи влади – Народні Комітети. Утворення і діяльність Народних Комітетів (1944–1945 рр.) відкривало вже новий етап державного будівництва на території нашого краю, який незабаром отримав назву “Закарпатська Україна”⁴⁵.

¹ *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. С. 318–319.

² Там само.

³ ORTS-LEXICON des Königreichs Ungarn.... Pest, 1863. S. 63.

⁴ История городов и сёл УССР. Закарпатская область. Киев: Ин-т истории АН УССР; Глав. ред. Украинской сов. энциклопедии, 1982. С. 571.

⁵ A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevé. Budapest, 1913. Old. 1–222.

⁶ ORTS-LEXICON des Königreichs Ungarn... Pest, 1863. S. 16–17. Підкреслимо, що спочатку в південно-східній частині нашого краю був створений великий комітат Боршов (comes de Borsova). Пізніше він був поділений на 3 нових комітати/жупи – Берег, Мараморош та Угочу. В центрі комітатів були побудовані на місці слов'янських городищ комітатські/жупні замки – Ужгородський, Мукачівський, Боржавський, Севлюський та Вишковський.

⁷ *Lehoczky Tivadar. Beregvármegye monographiája.* I–III kötet. Ungvár, 1881; Pallas Nagy Lexikona. III kötet. Budapest, 1893. Old. 129–132.

⁸ A Pallas Nagy Lexikona. XII kötet. Budapest, 1896. Old. 297–300; Váradi Gabor. Máramarosi emlékkönyv. M.–Szigeten, 1901; *Bélay V. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei.* Budapest, 1943.

⁹ Notitia politica, historica, topographica Incliti comitatus Ugochiensis per Antonium Szirmay de Szirma... Pestini, 1805; *Perenyi S. Das Ugocsaer Comitatus.* Wien, 1900; A Pallas Nagy Lexikona. XVI kötet. Budapest, 1897. Old. 481–482; *Szabo J. Ugocsa megye.* Budapest–Beregszász, 1994.

¹⁰ A Pallas Nagy Lexikona. XVI kötet. Budapest, 1897. Old. 510–512; *Finciczki M. Das Unger Comitatus.* Wien, 1900; Ungvár és Ung vármegye. Budapest, 1940; *Uličný F. Dějiny osídlení Užské župy.* Prešov, 1995.

¹¹ История городов и сёл УССР. Закарпатская область... С. 573.

¹² Держархів Закарпатської обл. (Державний архів Закарпатської області). Ф. 674. Оп. 10. Спр. 33. Арк. 1, 12.

¹³ Там само. Оп. 6. Спр. 559. Арк. 1–2зв.

¹⁴ *Шау А.* Архив привилегированного города Мукачево 1376–1850 гг. Мукачево, 1927. С. 98.

¹⁵ X Néptörvény a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómiajára// *Az 1918 évi Törvények Gyűjteménye.* Budapest, 1918. Old. 365–368.

¹⁶ X Néptörvény a Magyarországon...Old. 365.

¹⁷ Ibid. Old. 366.

¹⁸ Ibid. Old. 366–367.

¹⁹ Ibid. Old. 367.

²⁰ *Beskid A. Pripojení Podkarpatské Rusi k Republice Československé// Technická práce v Zemi Podkarpatoruské 1919–1933.* Užhorod, 1933. S. 8.

²¹ Sbíрка zákonů a nařízení statu československého. Ročník 1921. Částka 133. Praha, 1921. S. 1922–1923.

²² Sbíрка zákonů a nařízení statu československého. Ročník 1920. Částka XXVI. Praha, 1920. S. 256.

²³ Ibid. S. 256.

²⁴ Sbíрка zákonů a nařízení statu československého. Ročník 1920. Praha, 1920. S. 913–914.

²⁵ Ibidem.

²⁶ *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси... С. 53.

²⁷ Sbíрка zákonů a nařízení statu československého. Ročník 1920. Částka XXIX. Praha, 1920. S. 291–306.

²⁸ Ibid. S. 1220–1221.

²⁹ Ibid. S. 786–797.

³⁰ Sbíрка zákonů a nařízení statu československého. Ročník 1926. Částka 46. Praha, 1926. S. 396.

³¹ Statistický Lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. Praha, 1928; Statistický Lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské. Praha, 1937.

³² Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1927. Částka 57. Praha, 1927. S. 1449–1478.

³³ Ibid. S. 1478–1494.

³⁴ *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси... С. 55-56.

³⁵ Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1938. Praha, 1938. S. 1200-1204.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Magyarország Helytégnevtára. Budapest, 1944. Old. 11.

³⁹ Ibid. Old. 28.

⁴⁰ Ibid. Old. 50.

⁴¹ Magyarország Helytégnevtára...Old. 51.

⁴² Ibid. Old. 61–64.

⁴³ *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси... С. 58.

⁴⁴ Там само. С. 58–59.

⁴⁵ *Евсеев И. Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944–1945). Москва, 1954; *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945. Київ, 1992; *Макара М.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944–січень 1946 рр.). Ужгород, 1995.

On the basis of the legislation of Austria-Hungary, the Hungarian Republic, the Czechoslovak Republic and archival sources, a brief analysis of the development of the administrative-territorial system of Subcarpathian Rus' (modern Transcarpathia) after the collapse of Austro-Hungary and the period of the accession of Subcarpathian Rus to the Czechoslovak Republic is given.

Key words: Subcarpathian Rus'; the zhupan; District Departments; Notary Departments; the Notary; the Commitaty; the Zhupy; Czechoslovak Republic.